

Československo a rodné město jako domov? Čeští Židé a jejich prožitek domova po šoa¹

Czechoslovakia and Birthplace as Home? Czech Jews and their Experience of Home after the Shoah

Blanka Soukupová

ABSTRACT The aim of this study is to analyse the concept of home for Czech Jews (meaning Jews living in the Czech lands), the ideologically and politically modern structured minority of assimilated Jews (Czech and German Jews) and national Jews – Zionists, holocaust survivors – whose biographical testimonies (diaries from the Protectorate period, memoirs, autobiographical novels written immediately after the war or after 1989, or in exceptional cases interviews from the period after the Velvet Revolution) have been published. These data have been processed using a qualitative content analysis and comparative methods. Their interpretation is presented in a single holistic ethnological interpretation of the chronologically changing concept of home, which the author emphasises in its urban conceptualisation, and its qualitative and abstract experience in modern times, which is highly transparent, even in the analysed biographical testimonies.

KEYWORDS Jews, home, homeland, biography, migration, Czechoslovakia

Motto 1: „Po několika svobodných dnech jsem napsal: [...] Domů, domů, domů. To je mé myšlení, má snaha!“ (Stránský 2002: 10)

Motto 2: „Nikdo nepřežil. Nikdo se nevrátil. Rodina zmizela. Domov zmizel.“ (Fantlová 1996: 262)

Motto 3: „Co dělat? Kde najít nový domov nezatížený vzpomínkami? Nejhorší je, že se nechce ani zůstat, ani odejít. Únava? Lenost? Letargie?“ (Klánský 1992: 242)

Motto 4: „Domů. Domov je přece navždycky. Pevná půda pod nohama, jistota, uspořádaný život, teď i potom, až do smrti. Rodina pohromadě. Jinak to přece nemůže být.“ (Fantlová 1996: 14)

Sociální studia. Katedra sociologie FSS MU, 4/2014. S. 71–95. ISSN 1214-813X.

¹ Tento text vznikl za podpory grantového projektu *Problémy právního postavení menšin v praxi a jejich dlouhodobý vývoj* (NAKI – Ministerstvo kultury), Ústav právních dějin UK v Praze, PF, řešitel projektu prof. PhDr. Jan Kuklík, DrSc., IK DF12P01OVV013.

Úvodem

Cílem této studie je analýza pojetí domova u českých Židů (ve významu Židů žijících v českých zemích), v moderní době ideologickopoliticky strukturované menšiny asimilantů (česko- a německožidovských) a národních Židů – sionistů, přeživších šoa, jejichž biografická svědectví (deníky z období protektorátu, memoáry, případně autobiografické romány vytvořené bezprostředně po válce nebo po roce 1989, výjimečně i rozhovory z období po tzv. sametové revoluci) se dočkala uveřejnění. Tato data jsou zpracována metodou obsahové kvalitativní analýzy a metodou komparace.

Jejich interpretace je uvedena představením jediného celostního etnologického výkladu časově proměnlivého pojetí domova, jehož autor zdůraznil jeho urbánní conceptualizaci a jeho kvalitativní i abstraktní prožitek v moderní době, vysoce transparentní i v rozebíraných biografických svědectvích. Druhá část je věnována problému prožitku anonymizujícího se města jako domova. Na tuto skutečnost současníci zřejmě zareagovali zvýšeným hledáním bezpečí ve vlastní rodině, v moderní době již méně početné. Třetí část postihuje chápání vlasti a domova u dvou nejvýraznějších ideologickopolitických orientací českých Židů v meziválečném Československu. Beze znalosti těchto konstruktů totiž nelze pochopit ani konstrukt domova u českých Židů po šoa. Současně je nutné zdůraznit, že většina biografických svědectví vznikla až po roce 1989, v historickém okamžiku oficiálního „návratu“ k první republice jako k vrcholu demokratického češství, a tak vysoce pozitivní hodnocení masarykovského Československa bylo bezesporu podpořeno i touto společenskou atmosférou² (objevuje se však i ve starších biografických svědectvích).

Vlastní interpretace biografických pramenů se pak snaží zodpovědět následující otázky: Jakým obrazům (podobným či rozdílným) odpovídá pojetí domova v období první republiky? Jak tyto obrazy korelují s konstruovanými teoriemi modernizace? Byli čeští Židé schopni nalézt domov (jakkoliv iluzorní) i v koncentračním táboře Terezín? S jakými obrazy spojovali přeživší šoa svůj domov bezprostředně po návratu (ať již z koncentračních táborů nebo z emigrace)? Zda a jak se v těchto poválečných obrazech domova odrážela předválečná ideologickopolitická orientace židovských rodin? Nakolik obraz domova ovlivnil věk přeživších českých Židů a nakolik historický čas, v němž svá svědectví konstruovali?

Vývoj pojmu domov – Bausingerovo celostní pojetí domova (Heimat) a další vybrané etnologické konstruktury

Představy, které se lidem vybavovaly v různých historických dobách při vyřčení slova „domov“, nebyly v žádném případě statické. Naopak: málokterý pojem prošel tak dynamic-kým vývojem jako právě tento termín, přičemž jeho obsah byl vázán na sociálněpolitické změny. Na počátku 90. let 20. století formuloval svou tezi o proměnlivém pojetí domova Hermann Bausinger, německý etnolog a folklorista. A právě Bausinger představil toto chápání v historickém průřezu: v přechodu od tradiční stavovské k moderní industriální a post-industriální společnosti, tedy ke společnostem založeným na individuálních výkonech.

² Jak zdůraznila brněnská etnoložka Jana Nosková, biografické svědectví souvisí s vývojem člověka a se změnou jeho životní situace (Nosková 2003: 147).

Jedním ze znaků modernizace se stala i urbanizace (Hlavačka 2009: 18).³ V moderní době se tak vztah k městu jako k potenciálnímu domovu týkal stále většího počtu obyvatelstva. Současně modernizace tento prožitek výrazně poznamenala: do vize domova vnesla prvek kvality života. Moderní myšlení bylo schopno ovšem také vysoké abstrakce: domovem se tak mohl stát v prožitku člověka nebo i skupiny lidí užší prostor – dům, ale i prostor širší – určitá lokalita, její část (městská čtvrť, ulice), a dokonce i vlast. Jan Pargač a Miloš Tomandl, čeští etnologové, pak v roce 1997 konstatovali, že „pocit niterného vztahu k žitému prostoru roste s věkem“ každého člověka (Pargač a Tomandl 1997: 60). Tzv. kulturní artefakty (za ty pokládají badatelé byt, dům, pozemek) vazby k místu posilují (ibid.: 65). Obdobně chápou domov i angloamerická bádání (Luther 2006: 98).⁴ Důležité pro naše analýzy obrazu domova je však i to, že se s věkem rozšiřuje: po nejbližším okolí si rostoucí dítě osvojí „zahradu krajiny“ (rodné město a jeho nejbližší okolí).⁵ Dále těží text ze závěrů interdisciplinárního badatele Bedřicha W. Loewensteina, jenž zdůraznil význam domu jako symbolického krunýře, dodávajícího pocit intimity, bezpečí, sounáležitosti a prestiže (Loewenstein 1997: 105). Obraz domova jako útočiště, od něhož odvíjíme své konání ve světě, přinesla i úvaha české filozofky Jaroslavy Peškové, která se zamýšlela nad charakterem českých migračních vln:

Domov je společný základ, útočiště, kde mohu být, i když putuji cizinou. Je to jádro celého našeho pochopení, naší orientace ve světě. Vše, s čím se setkáváme, je vždy již našim domovem jako původním východiskem nějak orientováno. (Pešková 1998: 58)

Bausingerovo rozšiřující se (co do prostoru i co do prožitků) chápání termínu domov bylo vázáno na dějinnou časovou osu. Předmoderní vnímání domova se podle něj omezovalo na movitý majetek, vlastnictví a právo (konkrétní dům, dvůr, domovské právo); současně však církve slibovaly všem po smrti domov na nebesích (Bausinger 1990: 77–78). Šlo o jakousi formu sociálního smíření. Moderní podoba domova v jeho středostavovské variantě se pak spojila s vizí panenské krajiny, která vytvořila protipól k rychle se rozvíjejícím městům. Domov se stal prostorem útěchy, klidu, bezpečí; ve společnosti výkonu a zvýšené mobility, spojené s nejistotou, byl prostorem kompenzačním. Posléze začal být domov spojován s vlastí (ibid.: 78–82). Tato představa byla vlastní dělnickému hnutí, které ovšem přišlo také s abstraktní představou, že vlast pokrývá prostor celé země.⁶ Vedle Bausingerova konceptu zohledňuje tato studie také tezi, uplatňovanou v sociálních dějinách, tvrdící, že „život jednotlivce [...] přes svou jedinečnou podobu [má] komplexní charakter“ (Vošahlíková 2001: 56).

³ Podle Dietera Schotta jsou města dokonce *průkopníky modernizace* (dle Hlavačka 2009: 16).

⁴ Slovenský etnolog Daniel Luther přiblížil i pojem domova u L. Foxe, který použil Rapoportův vzorec: home = house + x, tj. (dům/obydlí) + x, tedy individuální zkušenosti a očekávání (Luther 2006: 99).

⁵ Tato skutečnost je velmi přesvědčivě vyličená v memoárech Václava Vokolka, výtvarníka, narozeného roku 1947 v Děčíně (Vokolek 2000: 31).

⁶ „My máme jen jednu rozsáhlou vlast, totiž zemi...“, napsalo Právo lidu, sociálnědemokratický čtrnáctideník, v roce 1893 (srov. Soukupová 2000: 74).

Město jako symbol nového životního stylu a domova (?)

Symbolem modernizace společnosti se stala města s kouřícími továrními komíny a patro-vými činžovnými domy. V českých zemích jde o nerovnoměrný proces; pražský průmysl vznikl v první třetině 19. století. Modernizace přinesla i změny životních rytmů obyvatel měst a zasáhla do chodu „tradičních“ domácností: dělníci pracující jedenáct až čtrnáct hodin u svých strojů mnohdy v továrně i přespávali, aby nemuseli chodit každý den do zaměstnání z druhého konce města. V továrnách se počítalo se ženskou i s dětskou pracovní silou (souhrnně k životním podmínkám tehdejšího dělnictva viz Urban 1982: 283–289).⁷ Uvolnění společenských vztahů, poznamenávající rodinu nižších společenských vrstev, však zčásti zasáhlo i do světa vrstev středostavovských. Lidé žijící na konci 19. století si stěžovali, že se z měst ve vírech modernizace vytrácejí staré formy sousedství, mizí střediska lidové zábavy, ztrácejí se dřívější městské figurky, objevují se nonkonformní typy mládeže, ubývá slavností. Současně se vytrácel pocit intimity a přibývaly zážitky vykořeněnosti, nejistoty, strachu, anonymity. Negativně bylo od přelomu 19. a 20. století zaznamenáváno také to, že v souvislosti s rozvíjející se dopravou již nemohla fungovat ulice jako prostor pro dětské hry.⁸

Pro naše úvahy o domově je ovšem nejdůležitější, vedle poznání, že modernizace vnesla do vizí domova prvek kvality života, ta skutečnost, že se v době transformace národních snah do národních hnutí začal termín *domov* spojovat s abstraktní vizí vlasti, jejíž pojmání doznalo, stejně jako obsah slova „domov“, mnoha proměn. Až představitelé národního hnutí („národního obrození“) spojili vlast (české země) a národ (Hroch 1999: 241–243).

Koncept vlasti a domova v českožidovském a sionistickém hnutí

Koncept *vlasti* totožné s domovem, jak ho deklarovalo českožidovské hnutí, které se formovalo v poslední čtvrtině 19. století, v sobě slil tři základní tradice: tradici judaistickou (vlast je tam, kde jsou hroby předchozích generací), tradici osvícenství (vlast je země, k níž mám závazek daný faktem narození) a tradici českého národního hnutí – tzv. obrozeneckou tradici (vlast jsou Čechy).⁹ Po vzniku Československé republiky se domovem asimilovaných Židů postupně stalo celé „masarykovské“ Československo (Soukupová 2008a: 75–76). „Mým domovem bylo Československo,“ tak začíná první kapitola nedávno vydaných vzpomínek Evelyn Merové, pocházející z asimilované česko-německé židovské rodiny, kterou po válce adoptoval bezdětný ruskožidovský pár z Leningradu (dnes Sankt Petěrburg), od roku 1995 ovšem žijící natrvalo v Praze (Merová 2009: 11). Čechům-Židům, jak sami sebe označovali českožidovští asimilanti, poskytovala tato vlast (domov) možnost vytvořit si a zabezpečit šťastný užší tzv. domov. Pod tímto pojmem se skrývala rodina, plnohodnotné pracovní a společenské uplatnění. Domov se v takovémto vysoce abstraktním myšlení stal synonymem pro

⁷ „Maximální“ pracovní den (11 hodin) byl ustanoven až roku 1885, kdy došlo také k zákazu práce dětí do 14 let (Urban 1982: 353).

⁸ Souhrnně ke změnám městského společenství a k modernímu prožívání města jeho obyvateli viz Soukupová (2009a: 289–290).

⁹ K tomu srov. Soukupová (2002: 181). Dále srov. Soukupová (2005: 134).

rovné šance. Po Mnichovu se českožidovské hnutí snažilo obhájit svůj domov bezvýhradnou loajalitou s většinovou společností (Soukupová 2008a: 78).

Československo však prožívali jako domov, po překonání negativních emocí a zážitků z let 1918–1920,¹⁰ i Židé z německého jazykového a kulturního okruhu. „Můj domov byl v demokratickém Československu, mým mateřským jazykem byla němčina a náboženství jsem vyznávala židovské,“ vyznala se ve vzpomínkách vydaných v roce 1999 Helena Lewisová, rodačka z Trutnova, talentovaná tanečnice (Lewisová 1999: 6). Jiří Kosta, pocházející z pražské německožidovské levicové rodiny, odborník, který se v 60. letech podílel na ekonomické reformě, na počátku nového tisíciletí vzpomínal: „Rodina se záhy identifikovala s novým státem, v jehož čele stál Tomáš Garrigue Masaryk, muž, jenž se zasazoval o mírumilovné soužití všech občanů...“ (Kosta 2002: 19).

Naopak tzv. národní Židé (sionisté) v českých zemích, kteří odmítali od posledního desetiletí předminulého století asimilaci, projektovali svou vlast a svůj domov do Palestiny jako pravlasti všech Židů (Soukupová 2007: 85–88, 90–92, 95, 97, 2008a: 76). Za židovskou vlast či domov v diaspoře označovali protagonisté sionismu židovský životní styl určený vírou.¹¹ Rozlišovali přitom dvě kvality: být doma a mít svůj domov (tedy zemi, stát, půdu) (Soukupová 2005: 194). V praxi si však i čeští sionisté vybudovali své doma v českých zemích (v Československu) a – s výjimkou zpravidla mladých zapálených pionýrů – nechtěli začínat s vytvářením svých existencí znovu, navíc v krajně nepříznivých přírodních, politických i profesních podmínkách. Palestinu – svou ideální vlast – tak podporovali z pohodlí svého skutečného domova (k formám podpory srov. Soukupová 2005: 204, 211),¹² třebaže sionističtí ideologové vytvářeli konstrukt vlastnictví domova, nadřazený přízpůsobení se podmínkám hostitelské země v diaspoře. Českožidovská a sionistická koncepce domova ovšem zakládala i dva rozdílné přístupy k emigraci.

Koncepce domova i dva rozdílné přístupy k emigraci v tzv. druhé republice

Na povrch vyvřel tento rozpor zejména po Mnichovu, kdy českožidovské hnutí nejprve odmítalo a později alespoň nedoporučovalo odchod z ohrožené tzv. druhé republiky (Soukupová 2007: 88, 90, 97–98, dále viz 84, výrok Kurta Hellera)¹³, i když se zde překrývání vlasti

¹⁰ Např. otec Petra Lotara, herce Vinohradského divadla a rozhlasového hlasatele německého vysílání v exponovaných 30. letech, který se sám cítil jako Němec, si položil podle autobiografického románu svého syna z roku 1993 otázku „Kde domov můj?“ při násilném zabrání Stavovského divadla českým davem (listopad 1920) (Lotar 1993: 40).

¹¹ Židovské náboženské obce byly pokládány za surogát státu, židovská víra za „útulek“ židovské národnosti, za surogát za zemi a za národní jazyk (Soukupová 2005: 199).

¹² O vlašném vztahu většiny českých Židů (včetně sionistů) k vystěhování do Palestiny svědčí např. i vzpomínka Wilmy Iggers, pocházející z německojazyčné židovské rodiny, žijící v Horšovském Týně (Iggers 2002: 30).

¹³ Srov. i Pick (1997: 7). Proti emigraci se však rozhodovali lidé i z důvodů majetkových, zvykových, vlastní apolitičnosti apod. Viz např. otec Maxe Mannheimera, rodáka z Nového Jičína, absolventa německé obchodní školy, později zaměstnance znojemské obchodní firmy, který se dočkal osvobození v pobočce koncentračního tábora Dachau (Mannheimer 1986: 18). Důležitým faktorem

a domova velmi rychle rozpadalo. Přesto však zbytkové zmrzačené Československo bylo chápáno jako vlast. Ta zůstala ideální hodnotou, a to i pro emigranty,¹⁴ zatímco domov byl atributů domova v důsledku rychle narůstajícího antisemitismu, vrcholícího propracováním rasové legislativy (Rataj 1997: 115–118), rychle zbavován. Antisemitismus Čechy-Židy, ale i ostatní československé Židy znejistěl, v duchu židovského myšlení však začali zpytovat své vlastní svědomí a ptali se, čím sami pochybili (např. východoslovenský Žid Josef Klánský, v září 1938 oktáván, který se zachránil v létě 1939 odjezdem do Budapešti a po skončení války studoval v Praze práva [Klánský 1992: 59]). Uvědoměli sionisté nalezli svůj domov v Palestině, kterou vnímali jako svou osudovou zemi, jako prostor židovských dějin. To však nevylučovalo jejich hluboký vztah k Praze a k českým zemím.

Lidé se mě často ptají, proč vlastně teď už půl století žiji v Jeruzalému. Proč ne v Praze nebo ve svém rodném městě... Protože tam prostě patřím. Když procházím ulicemi Jeruzaléma, vím, že v těchto místech pobýval král David, chodil tudy jeho syn Šalamoun, promlouvali zde proroci... Prahou jsem okouzlen, kdežto s Jeruzalémem jsem svázán osudově... místo narození je náhodné, ale to, kam člověk patří svými nejhlubšími kořeny, není náhoda... Jediná země, kde se Žid nenarodí pouhou náhodou, kde nežije pouhou náhodou, je Izrael... tkvím mnoha kořeny v půdě české kultury... Ovšem moje kořeny židovské, k nimž jsem se vrátil a jimiž jsem zakotven v Jeruzalému, jsou mnohem starší,

vyznal se Viktor Fischl, spisovatel a izraelský diplomat, jenž odešel z Československa roku 1939 do Londýna, kde pracoval v exilové vládě. Do definitivní emigrace v Palestině se pak vystěhoval po únorovém převratu v roce 1948 (Emingerová 2002: 9–10).¹⁵

byla i láska k domovu a podcenění nebezpečí. „[Č]lověk, není-li bezprostředně ohrožen nebo se domnívá, že není – a nadto není vybaven tím stupněm sebezáchovného pudu, jenž je vlastní kšeftářům – takový člověk má živelnou nechuť k tomu, aby opustil domov. Kruci, vždyť v té Anglii nemají ani pořádné meze s mateřidouškou,“ napsala Heda Kaufmannová, Češka židovského původu, knihařka, žijící od roku 1942 v ilegalitě (Kaufmannová 1999: 24). Naopak např. Adolf Hermann, právník, za války žijící v Anglii, v letech 1950–1956 politický vězeň (po rehabilitaci v 60. letech odešla rodina do Rakouska), si nutnost emigrace – alespoň podle vzpomínky publikované v roce 2000 – uvedomil již po anšlusu Rakouska (Hermann 2000: 73). Překážkou byl názor strýce a manželčina doktorská práce (Hermann 2000: 115, 119). Často sehrával důležitou roli také věk. Srov. např. vzpomínky Věry Weislitkové z roku 2001 na její babičku (Weislitková 2001: 116).

¹⁴ Jak konstatoval spisovatel Egon Hostovský, židovská emigrace z roku 1938 měla velmi silný vztah k domovu (Liehm 1990: 385, 387–388).

¹⁵ Obdobně se z lásky k Praze vyznala i Ruth Bondyová, rodačka z Vršovic, od roku 1948 žijící v Izraeli, novinářka a překladatelka, která přirovnala pražanství ke šlechtickému titulu (Bondyová 2003: 9). Pražský domov pro ni měl podobu vltavského nábřeží, Petřína, Hradčan, Národního muzea, Kampy, Nerudovy ulice, ulice Na příkopě, Vyšehradu, tržišť, Vršovic, Veletřního paláce v Holešovicích, Tylova náměstí, Koruny na Václavském náměstí, bytu prarodičů v Ruské (dříve Nerudově) ulici, cukrárny U Myšáka ve Vodičkově ulici, synagogy na Vinohradech a rodného domu v Ruské ulici, právě tak jako babiččina domu na Fochově (Vinohradské) třídě (ibid.: 9–19, 28–29, 31–32).

Tematizace domova v období protektorátu

Obraz prvorepublikového domova (vzpomínky na dětství vydané po roce 1989)

V časech šoa a později i v poválečných biografických svědectvích o životě v masarykovském Československu se lidé znovu upínali k domovu, který museli opustit a který byl posléze zničen, jako ke kompenzačnímu stabilizovanému prostoru, v němž žili klidně a šťastně. Tento postoj můžeme charakterizovat jako vysoce moderní, a to jak schopností abstraktního nahlížení, tak spojením prožitku domova s kvalitou života. I tady jsme ovšem svědky snah o zintimnění prostoru. Domov symbolizovaly především vazby ke konkrétním lidem: k rodičům, k prarodičům, k vychovateli, k učitelům. Samotné město měli, alespoň děti a mladí lidé, kteří prožili v první republice své dětství a mládí a svá biografická svědectví publikovali především po roce 1989, svázané se zcela konkrétními místy: se školou, s domem a bytem, v němž bydlela rodina a příbuzní, s rodinnou firmou, s kanceláří rodičů, s městským parkem, s hřištěm, s trhem, s koupalištěm, s cukrárnou, ale i s lokalitou, kam jezdila rodina na prázdniny a kde měla nové sousedy, s její krajinou.¹⁶ „Můj Hradec, to jsou Jiráskovy sady, starý most, náměstí na kopečku, synagoga,“ tak nakreslil obraz svého rodného města – Hradce Králové – v období první republiky na počátku nového tisíciletí Viktor Fischl (Emingerová 2002: 25).

[P]rvní domov, který si v paměti vybavuji, je ve Vrchlického sadech 23. Vzpomínám, jak ležím v posteli, matka se nade mnou sklání a vedle ní Anna Ihlová drží mou sestřičku Suzi... Pamatuji našeho otce ráno u stolu, otce, jak mi obléká galoše přes boty a potom jde se mnou na procházku do parku. Matka v bílých šatech sedí v naší ložnici, oknem svítí do pokoje světlo... Žili jsme ve světlém a vzdušném bytě... Se Suzi jsme spali v dětském pokoji vedle ložnice rodičů... Měli jsme prostornou jídelnu a velký obývací či „pánský“ pokoj. Na zadní stěně pánského pokoje visel holandský goblen zobrazující rajskou zahradu, proti oknu byl krb a u okna stálo piano Steinway, které otec koupil z pozůstalosti Rainera Maria Rilkeho. K bytu patřila vykachlikovaná koupelna, velká kuchyň, spíž a několik menších místností. Kromě naší rodiny tu žily kuchařka... její pomocnice, komorná, švadlena a guvernantka... Mou první školou byla německá základní škola ve Vladislavově ulici... Poslední den školy jsme dostávali vysvědčení. Ten den jsme také směli navštívit kanceláře firmy M. Reiser a synové, kam jsme jinak chodit nemohli... V roce 1925... koupili rodiče dům v Roztokách... Od té doby jsme trávili převážnou část léta v Roztokách,

přiblížil roku 2003 svou vzpomínku na domov Arnošt Reiser, později světově uznávaný chemik, pocházející z pražské kulturně smíšené (německožidovské asimilované po otci a německé po matce) středostavovské rodiny (Reiser 2003: 19–24, 30). Ve vzpomínce zaujme detailní popis vybavení pokoje, právě tak jako oblečení rodičů.¹⁷ K pocitu domova patřil také výroční zvykoslovný cyklus, ať již byly svátky slaveny podle židovského, nebo

¹⁶ Zdeněk Fantlové, pocházející z českožidovské rodiny, po válce žijící v Austrálii a v Londýně, se z jejího domova v Rokycanech vybavil starý hřbitov, divadlo, náměstí, lékárna, cukrárna, hospoda, uzenářství, trh, cirkus, sokolovna, ulice Na příkopech, škola, koupaliště (Fantlová 1996: 7–13, 32, 34).

¹⁷ Obdobně detailní popis domu a bytu na Palackého nábřeží v Praze bychom našli i u Tomana Broda, pozdějšího historika, pocházejícího z českožidovské rodiny (Brod 2007: 22–26).

křesťanského¹⁸ ritu. Rozdíly mezi tradiční a sekularizovanou domácností však reflektovaly i děti. Jiří Kosta zaznamenal podobu blahobytné sekularizované městské a venkovské skromné religiozní židovské domácnosti u svých babiček (Kosta 2002: 16–17).

Obraz domova v období protektorátu (před zařazením do transportu)

Naproti tomu protektorátní domov¹⁹ se před s obavami očekávanými deportacemi zmenšil pouze na vlastní domácnost, židovskou školu, starý židovský hřbitov a hřiště Hagiboru v Praze.²⁰ Naopak ulice a dopravní prostředky začaly být vnímány jako místa nepřijemná a nebezpečná (Bořkovicová 2011: 17).²¹ Obraz takto redukováného domova se v biografických svědectvích objevuje bez ohledu na to, zda jde o dojmy zaznamenané bezprostředně (válečné deníky), nebo o biografická svědectví vydaná po roce 1989. Problémem byla i nucená sestěhování neznámých rodin. Jeden byt (dům) sdílelo v období protektorátu i několik židovských rodin: „Nejprve byly tři čtvrtiny Židů vystěhovány ze svých domovů

¹⁸ Věra Gissingová, pocházející z českožidovské rodiny v Čelákovcích, popsala barvitě Mikuláše a Vánoce (Gissingová 1992: 23–24). Oldřich Stránský z českožidovské rodiny z Českého Brodu vzpomínal na slavení Vánoc i Velikonoc. Rodina však slavila také Roš hašana, Purim a Pesach (Stránský 2002: 26–27). Arnošt Reiser si vybavil oslavu Mikuláše a Vánoc (Reiser 2003: 25–29). Eva Rodenová, dívka z českožidovské pražské rodiny, vykreslila oslavu Štědrého dne (Rodenová 2010: 13–14). Židovské svátky slavila např. rodina Zdenky Fantlové (Fantlová 1996: 37–39) nebo Věry Weislitzové z Ostravy (Weislitzová 2001: 14–15).

¹⁹ Židovské děti, jimž se podařilo emigrovat do Anglie (tzv. Wintonovy děti), našly svůj nový domov až v české exilové škole v Anglii (Gissingová 1992: 9; Součková 2002: 45–46).

²⁰ Srov. např. vzpomínku Evelyny Merové: „Musím říci, že jsme se ve škole cítili dobře... Po vyučování jsme chodili na starý židovský hřbitov... Hráli jsme si tam jako někde na hřišti, báječně se tu dalo hrát na schovávanou... O sobotách a nedělích, ale také o prázdninách jsme mohli navštěvovat hřiště Hagibor ve Strašnicích“ (Merová 2009: 23). Obdobná místa si však Židé vytvořili i v jiných městech. Např. v Prostějově fungovaly klubovny v domě, který židovské mládeži zapůjčila tamější obec. Mladí lidé studovali sionismus, židovské dějiny, hebrejštinu, sprádali plány na vystěhování do Palestiny. V tomto prostředí „druhé domova“ vládla údajně pozitivní a konstruktivní nálada, odlišná od skličující atmosféry v domácnosti rodičů (Herrmann 2008: 19–20). Na hnutí mládeže jako na domov vzpomínala i Eva Rodenová, manželka Rudolfa Rodena (Rodenová a Roden 2009: 32–44). K uvědomělým sionistkám náležela také Ruth Elias, ostravská Židovka, která se po únorovém převratu (1948) vystěhovala do Palestiny (Elias 1994), právě tak jako Ruth Bondyová, která absolvovala hachšaru (Bondyová 2003: 123–125).

²¹ Pro Židy z německého kulturního okruhu začala změna již ve druhé polovině 30. let. Jak napsal Reiser: „Pražské Němce ovlivňovala Henleinova Sudetoněmecká nacistická strana. Pár chlapců přišlo do školy [německého reálného gymnázia na Smíchově – poznámka BS] v krátkých kožených kalhotách a bílých podkolenkách a za několik týdnů tuto neoficiální nacistickou uniformu začali nosit všichni Němci. Těch pár židů v naší třídě všichni ignorovali, jako by tam nebyli“ (Reiser 2003: 35). Max Mannheimer vzpomínal, že se na ulicích Nového Jičína objevily na podzim 1938 hákové kříže, stranické odznaky, Hitlerovy portréty, hnědé uniformy, dirndl, bílé pletené punčochy, nové dívčí účesy... Synagoga byla vydrancována (Mannheimer 1986: 19–20, 21–22).

a sestěhovány dohromady k rodinám, kterým dočasně zůstalo privilegium ponechat si vlastní bydlení“ (Rodenová a Roden 2009: 105).²²

Pocit domova však získal také politický rozměr a jeho narušení bylo spojováno se vznikem protektorátu, případně již s Mnichovem.²³ Pro asimilanty byla domovem především celá vlast, znovu spojovaná s českými zeměmi.

Obraz protektorátního „domova“ po deportaci do Terezína

I proto jsme v holocaustových poválečných svědectvích Čechů-Židů (přivřenců českožidovské asimilace), bez ohledu na dobu jejich vzniku, tak často konfrontováni s variantami tvrzení „Terezín byl hrozný, ale ještě jsme byli doma“.²⁴ Doma bylo tam, kde se mluvilo česky, lidé chodili po české půdě, měli možnost zahlédnout za hradbami Terezína českou krajinu, pěstovali českou vzdělanost a českou kulturu,²⁵ setkávali se s českými četníky, z nichž alespoň někteří pomáhali (Auřednicková 1945: 12), nebo neškodili:²⁶ „[P]ro všechny byl českým městečkem, vzdáleným jen 60 km od jejich milovaného hlavního města“ (Utitz 1947: 49). Domov byl vnímán nejen jako specifická krajina, jako charakteristické památky, ale také jako lidé, jako místo, kde byly prožity osobní osudy, získány základní životní hodnoty. Češi-Židé pak zdůrazňovali i ztotožnění s dějinami Čech. Hana Posseltová, pocházející z českožidovské rodiny v Mladé Boleslavi, pozdější středoškolská profesorka a překladatelka, si v říjnu 1943 do svého deníku zaznamenala:

Nevidím tady nic než hrůzou ztrhané město, v něm vši, špinu a lidskou bídu. Cítím však, že miluji zemi, ve které to nešťastné město stojí. Miluji její lesy, její vůni, její strasti a radosti, miluji její řeky a hory, zvony a květiny, města a vesnice, hrady a kostely, paláce a domky, kapličky a zvonice, miluji každý oblázek, každé zrnko písku. A její lidi! Čechy jsou moje země, daly mi dětství s barevnými stužkami, přivály ke mně stříbrný vítr mládí, daly mi lásku, přátelství, hudbu, pootevřely cestu k věčným hodnotám, naučily mě pohrdat zlobou. Jejich bolesti jsou bolestmi mými, z jejich radostí se těším i já. Nechápu, proč mám tu zemi svých otců a praotců opustit, nechápu, proč ti zvrhlí vrazi tvrdí, že Čechy nejsou mou zemí, že sem nepatřím... Co vůbec ti sadisti, ti Teutoni pohledávají v Čechách... A jakým právem si troufají řvát, že židé sem nepatří, že židy je nutno vyhubit? Žijí tu odedávna, už tisíc let, tuto zemi milují, nikdy si nepomysleli, že by nebyla jejich rodnou zemí, že by ji měli opustit.“ (Posseltová-Ledererová 1997: 69–70, dále viz 29)

²² Dále srov. Kaufmannová (1999: 78).

²³ To platí i pro vzpomínky lidí, kteří přežili šoa ve Velké Británii. Vedle Věry Diamantové šlo např. o Hanu Stránskou (1998) nebo Sylvu Součkovou, další Wintonovo dítě, neteř Františka Drtiny (2002).

²⁴ Výrok Hany Eisenbergerové (Radniční noviny Prahy 3, 2009, č. 5). Obdobně se ovšem vyjádřila i Helena Lewisová: „Že je Terezín strašné místo, to jsme tušili, ale byl alespoň v Čechách, dvě hodiny jízdy od Prahy. Lidé v okolí mluvili česky a mohli sledovat, i když jenom z povzdálí, co se tam děje“ (Lewisová 1999: 29).

²⁵ Souhrnně k nabídce kulturního využití v Terezíně viz Makarova, Makarov a Kuperman (2002).

²⁶ K různému charakteru terezínských četníků např. Pick (2010: 34).

Po zařazení do transportu v prosinci 1943 její vyznání k Terezínu jako součásti českých zemí pokračovalo:

Tobě, Terezíne, kterému nacisti říkají ‚Ghetto Theresienstadt‘, říkám sbohem. Sbohem, ty první koncentrační tábore. Byl jsi zlý, a přece určitě lepší než všechny ostatní, které poznáme. A žádný už nebude v Čechách, v městě, které tu stojí téměř dvě staletí. Bude mi tesknout i po tom kousku zhanobené, podupané, pokořeně české země, která je pořád mou zemí, ať si nacisti krákají, co chtějí. (Posseltová-Ledererová 1997: 78)

Děti vychované v sionistickém duchu pak vzpomínaly především na ukázněný mládežnický kolektiv (k sionismu se ovšem přiklonily i židovské děti z jazykově německých rodin v pohraničí poznamenaném silným henleinovským vlivem), který si z období před deportacemi přenesly i do Terezína. I ony však chápaly jako svůj domov většinou české země. Jejich vychovatelé se pak snažili pro ně vytvořit v Terezíně domov nový: domov ve významu bezstarostné mládeže a kulturní prostředí. O této snaze podal svědectví i Fredy Hirsch, Žid z Cách, sionista, který emigroval z nacistického Německa v roce 1935 do Československa:

Chtěli jsme naši mládež vytvářet domov, místo, kde by byla brána vážně, kde by nerušeně směla být mladá, kde by nebyla vystavena neustálému probírání všedních starostí. Chtěli jsme ji uprostřed nakupené nouze zajistit relativně hezký domov. Umístit postele, postavit šatníky i skříně na potraviny, vyzdobit pokoje – to pro nás nebyly vedlejší věci, nýbrž důkazy fantazie a tvůrčích schopností mladých lidí, kteří tam žili. (Makarova, Makarov a Kuperman 2002: 86)

V židovských vzpomínkách nalézáme ovšem také doklady snahy vybudovat v Terezíně „nový domov“ pro celou rodinu. Šlo o podkrovní pokojíky na půdě.

Za měsíc jsme pak zbudovali základní konstrukci pokoje a kousek po kousku ji obložili heraklitem... Pokoj byl sice hotov, ale nešlo tam světlo. Museli jsme proto odstranit pár střešních tašek... Přestěhovali jsme si tam... přikrývky ze Sudetských kasáren a začali jsme se tam cítit jako doma... Potřebovali jsme opravdové okno, ale i to jsme si nakonec obstarali... Pak jsme si na strop instalovali i elektrickou žárovku, sehnali jsme dveře se zámekem a zasadili je do dveřního rámu. Pokojík vypadal velice útulně a měli jsme tam soukromí,

vzpomínal na „rodinný“ terezínský pokojík Arnošt Reiser (Reiser 2003: 88–89). Přirozenou lidskou touhu po soukromí, po vlastním užším domově, zachytil ve své kresbě také Alfred Kantor, pocházející z pražské židovské rodiny, do roku 1940 student školy reklamní grafiky, v kreslené kronice z koncentračních táborů. Obrázek nesl název „Tajné budování ‚bytu‘ z organizovaných (kradených) prken na třetím patře palandy“ (Kantor 2007: obr. 5).²⁷ „Zdálo se, že se tady lidi začínali usazovat, jako by tu měli zůstat na věky,“ konstatovala Zdenka Fantlová, která ovšem mansardy spojovala s protekcí nebo s úplatkem (Fantlová 1996: 117). Jak ovšem zaznamenala Irma Semecká, existovala hrstka lidí, která ve stísněných podmínkách Terezína mohla žít jinak:

²⁷ Obdobnou vzpomínku na *primitivní mansardu*, kterou sdílel s Egonem a později s bratrem, zaznamenal i Jiří Kosta (Kosta 2002: 73–74).

Terezín... Zkorumpovaný shnilý stát od shora až dolů. Třídni, majetkové rozdíly jako všude jinde. Zde umírají geniové na půdách a ve sklepích za každého počasí. Zde jedí chlorem spálené slupky. Zde bydlí v bytě o několika místnostech lidé s pěstěnými rukama, čistí, nasycení, spokojení sami se sebou. (Semecká 1946: 83)

Ve skutečnosti však, jak se dozvídáme také z celé řady vzpomínek, Terezín poskytoval maximálně iluzi domova. Staří dezorientovaní lidé, kteří sem byli násilně přemístěni po celoživotním usilování, si již ve většině případů Terezín ani takto osvojit nedokázali. Sedmdesátiletá Anna Auředníčková, vdova po Hilsnerově obhájci, významná menšinová pracovnice, jejíž paměti vyšly už v roce 1945,²⁸ charakterizovala Terezín jako „mírný koncentrák“, „město lip a lží“, „město vyhnanství“ (Auředníčková 1945: 7, 19, 85), kam odjela umřít. Aklimatizovat se v Terezíně dokázala jen za pomoci drobné výpomoci pro ostatní (spravování punčoch), ale především za pomoci přednášek pro mládež, přednášek pro české, norské, dánské a německé Židy, jimiž se vracela do svého předterezínského života (Auředníčková 1945: 19, 25–26, 38–39, 98–107). Pravděpodobně nejcitlivěji vypovídají o absurditě Terezína deníky Hany Bořkovcové, pocházející z významné pražské židovské rodiny. Pro Bořkovcovou byl Terezín neuchopitelným klíčovým zážitkem, úzkost vzbuzujícím, ostře ohraničeným, zcela absurdním prostorem, na který se uvažování jeho obyvatel zredukovalo:

[J]ak nesmyslně žijí lidé, kteří mohou žít, dívky na naší půdě, lidé vedle mne na kavalcích, v nemocnicích, na poli, v hranicích Terezína (...) ghetto je tma půd a sklepů a tisíce dvorů, není v nich noc, je to jen spleť (...) Terezín je nejstrašnější město. Protože hrůzy, které v něm nejsou, se do něho vlévají (...) to je Terezín, to ghetto, které tu stojí jako ostrov, který je celý z jiného světa, to ghetto, které tu tvoří ostrov a bod v čase, neboť čas je překročil (...) v Terezíně, v tom světě, který jediné ještě jsme schopni bezprostředně vnímat... v Terezíně – na naší zeměkouli (...) Terezín jsou krysy a blechy a hlad – odrážené lidmi... Jediná možnost Terezína je projít jím. (Bořkovcová 2011: 131, 132, 133, 135, 217, 157)

Kdybych přijela do Terezína mnohem starší, než jsem teď, a věděla už, co je pro mne umění, co obrazy, co sochy, co hudba, co knihy, co lidé, kdybych věděla, co znamenají věci pro lidi – mohla bych vědět, co znamená Terezín. Takto se budu na život dívat Terezínem,

zapsala si do svého deníku v září 1943 jako patnáctiletá dívka (Bořkovcová 2011: 142). Pro Alfreda Kantora byl Terezín především velkým klamem:

Terezín byl zcela zvláštním místem. Především nebyl obehnán ostnatým drátem, a proto tu vznikala jistá iluze svobody. Ve srovnání s tábory jako Dachau a Osvětim v něm bylo vidět poměrně málo esesáků. V některých obdobích vzbuzoval Terezín klamné zdání normálního života. Někteří

²⁸ Brzy po 2. světové válce vyšly také vzpomínky kolínského českožidovského rabína Richarda Federa (1947). V roce 1946 byla vydána i *Továrna na smrt* od autorské dvojice Ota Kraus a Erich Schön (Kulka), „politických vězňů z Birkenau“, svědectví o životě v nacistickém koncentračním táboře. „Všechny naše orgány se proměnily v oko a ucho, abychom všechno vnímali,“ vzpomínali autoři (Kraus a Schön 1946: 228). Dále byla vydána Krausova a Schönova práce *My mrtví žalujeme* (1947) a Krausova próza *Země bez Boha* (1948), podle Kamila Bednáře román-skutečnost (Kraus 1948: 9). Román *Krabice živých* z roku 1956 od Norberta Frýda akcentoval význam komunistické strany v odboji v koncentračním táboře (Frýd 1956: 9).

židé dokonce věřili, že Terezín je pracovní tábor, v němž se v bezpečí dočkají konce války. Chvillemi se zdálo, že šťastné prožitky nabývají v jinak mrazivé realitě podivuhodné převahy. (Kantor 2007: 16–17)

V souvislosti s Terezínem se pak u sionistů začal objevovat i další termín. Egon Redlich, někdejší student právnické fakulty, rodák z Olomouce, příslušník sionistického hnutí, vedoucí terezínského oddělení sociální péče o děti a mládež, Terezín ve svém deníku, objeveném až v roce 1967, označil jako galut (exil – exil Židů ze země Izraelské) (Redlich 1995: 210). Hlavním symbolem násilně odebraného domova se pak pro internované Židy, kteří se takřka vesměs upínali ke zpravidla iluzorní víře v návrat domů, stal Pražský hrad jako sídlo Tomáše Garrigua Masaryka, prvního československého prezidenta (adorace Masaryka patřila k nejčastějším motivům prvorepublikových vzpomínek českých Židů), a jím vybraného nástupce Edvarda Beneše. Panoráma Hradčan s vlající státní vlajkou se lidem opakovalo ve snech o návratech, přičemž tyto návraty pracovaly se zastavením času: lidi provázela víra, že se vrátí do doby před deportací.

[D]ůvěra v návrat; představa Vltavy se starým kamenným mostem a řadami soch světců, vysoko nad ním dóm a hrad. Tam má vláti a bude opět vláti naše vlajka... Budoucnost tedy znamenala: návrat ve vlastním i přeneseném smyslu. Nebýt již vyvrhelem, prokletcem, vyhnanecem. Ještě však v jiném ohledu byla budoucnost rovna minulosti. Zavřená brána ráje se opět otevře a mezi tím je prázdnota. Zní to zvláštně, ale je to doslova pravda: ačkoli všichni věděli, že byl jejich dřívější majetek prodán a ukraden, rozptýlen na všechny strany, myslili přece, že všechno opět najdou tak, jak to opustili,

napsal v roce 1947 profesor Emil Utitz, praktický filosof, od roku 1943 vedoucí terezínské knihovny, v *Psychologii života v terezínském koncentračním táboře* o snech Čechů-Židů (Utitz 1947: 24).²⁹

Tematizace domova v období po šoa

Obrazy domova bezprostředně po návratu domů

Kvalita návratů domů – v tomto případě šlo především o rodné město – byla pochopitelně jiná než terezínský sen.³⁰ Nikdo netušil, co na něho v novém životě ještě bude čekat.³¹ Podle Richarda Federa byla bilance přeživších tragédií: mladí lidé ztratili domov (rodinu,

²⁹ Obdobně touhu po zidealizovaném domově zaznamenala např. také Irma Semecká (1946: 31).

³⁰ Současně tato kvalita spoluurčovala další strategii utváření poválečných identit, srov. Soukupová (2009b: 54–55).

³¹ „Příjezdem do Prahy se otevřela nová kapitola v knize mého života... Nemohl jsem přirozeně tušit, že bude třeba ještě se zdravou kůží přežít Stalina i Brežněva,“ vzpomínal Josef Klánský (1992: 243). Zaskočena byla i Ruth Bondyová: „Na česko-německých hranicích jsme zastavili kvůli prohlídce. Všichni slezli s nákladáku, tiše se postavili a dojatě zazpívali českou hymnu ‚Kde domov můj‘. Náhle, ač i mě se zmocňovalo vzrušení, mě zaplavil pocit: Já ne, já nejsem Češka, já sem nepatřím, ‚země česká‘, přestože to slova písně říkají, není mým domovem“ (Bondyová 2003: 126).

ale i dům, byt) a stáli před rozhodnutím, zda emigrovat, staří Židé pak zůstali sami (Feder 1947: 122–123). Také Hana Posseltová-Ledererová na své cestě z Buchenwaldu do Prahy uvažovala:

Jsme stále ještě v Německu, ale blížíme se ke své osvobozené vlasti. Už jsou před námi poslední kilometry, brzy se objeví hranice a budeme v Československu, v Praze a za chvíli doma. Už zase vtírává myšlenka: Doma? Kde je ten náš rozmetaný domov? (Posseltová-Ledererová 1997: 139)

Zápisy jsem ukončila návratem do Prahy v květnu 1945 slovy „Konečně doma“... Žádný domov však nebyl. S maminkou jsme neměly kam jít, tatínek se nevrátil a náš bývalý byt byl obsazen. Bylo mi patnáct a půl, musela jsem především dokončit ztracená školní léta,

napsala malířka Helga Hošková-Weissová, autorka deníku z Terezína a vzpomínek z dalších koncentračních táborů, dívka pocházející z pražské českožidovské rodiny (Weisssová 2012: 11).³² Zlomek těch, kteří šoa přežili, nenalezl po šesti letech protektorátu ani masarykovské Československo, ani svou rodinu³³ (toto pravidlo potvrzují zcela výjimečné případy, kdy alespoň někteří členové rodiny, zpravidla žijící v kulturně smíšených sňatcích, šoa přežili³⁴). „[Ž]ádného pokračování nebylo, žádné rodiny, z někdejších životních jistot, plánů a perspektiv pouhé střepy,“ vzpomínal na konec války Toman Brod, tehdy těžce nemocný (Brod 2007: 208). Také setkání s poválečnou Prahou, kde se nacházel repatriační úřad, povinná stanice pro každého navrátilce,³⁵ návrat domů často nepřipomínala. Helena Lewisová strávila svou první noc v Praze 4. června 1945 na podlaze Wilsonova (dnes Hlavního) nádraží (Lewisová 1999: 101–102).³⁶ Liza Scheuerová, rodačka z Varnsdorfu, jejíž rodina musela po Mnichovu uprchnout do Prahy, se 20. května 1945 dozvěděla v Praze po návratu z Mauthausenu o smrti svého manžela: „Takhle vypadá můj šťastný návrat! Vysílená, matka

³² „Šestnáct dní po osvobození, dvanáct dní po ukončení války. V čistých šatech, ušitých v ruce z esesáckých povlaků, s plným žaludkem, ve druhé třídě osobního vlaku... Nástupiště Wilsonova nádraží... Stojím u okna a po tvářích mi stékají veliké, horké slzy. Slzy radosti a štěstí. Konečně Praha, vytoužená P r a h a. Konečně d o m a,“ zapsala si Helga Hošková v noci 21. května 1945 (Weisssová 2012: 174).

³³ „A pak jsme se konečně ocitli nad Prahou. Bombami téměř nedotčená, ospale vyhlízející v poledním oparu, byla Praha překrásná, k nebi se zvedaly ne dvě, ale stovky věží. A tolik mostů – všechny neporušené, ne jako ty na Rýně – se klenulo přes Vltavu... A nad tím vším se tyčil Pražský hrad, nádherný jako vždy. Mé srdce překypovalo hrdostí a dojetím. Tohle je hlavní město mé země. Konečně jsem zase doma... Často jsem o tom okamžiku snila, ale v mých snech na mě čekali maminka a tatínek... Čas všechny sny pohřbil a já se teď musela vyrovnat s realitou. Přesto jsem si stále nedokázala představit budoucnost nebo domov bez nich,“ vzpomínala Věra Gissingová (Gissingová 1992: 125).

³⁴ Např. rodina Alfreda Kantora, jehož sestra bydlela v Praze a po dobu věznění mu posílala balíky s jídlem (Kantor 2007: 23).

³⁵ Srov. Posseltová-Ledererová (1997: 141). Posseltová-Ledererová i s matkou nakonec našly svůj domov u příbuzných Lesných (ibid.: 142–143).

³⁶ Ruth Bondyová přenocovala po návratu z Bergen Belsenu v tamější „ubytovně pro bezdomovce“ (Bondyová 2003: 165).

mrtvého dítěte, žebračka bez domova, a teď se nakonec dovidám, že ani manžela nemám“ (Scheuerová 1994: 141). Ani Adolf Hermann, přijíždějící z Anglie, domov nenalezl:

Příjezd do Prahy se ani trochu nepodobal návratu domů. Všechno bylo jinak. Žádných válečných škod jsem si nevšiml, ale lidé nadělali víc ze tří bomb, shozených americkými bombardéry vra-
ceujícími se domů z nesplněného úkolu, než obyvatelé East Endu ze čtyř let blíztu. Praha se zdála
pokořená, působila ponuře a trpěla nedostatkem jídla. (Hermann 2000: 189)

Obdobná zklamání čekala na většinu přeživších i v jejich rodných městech. Po poměrně složité cestě domů (standardní železniční doprava nefungovala, repatrianti byli kontrolováni Rudou armádou, přespávali v nevyhovujících repatriačních střediscích) byla často konfrontována s tragickým osudem svých příbuzných. Řada z nich se neodvážila ani vstoupit do svého rodného domu, případně návštěvu neunesla a utekla.³⁷ Často uspořádala pouze záležitosti kolem majetku a odešla do míst nezatížených vzpomínkami, aby si tam zařídila nový domov. Prostor bez vlastní rodiny a širší židovské komunity už totiž nedokázala vnímat jako svůj domov.³⁸ Právem tvrdí Csaba Szaló, že „domov je specifickým místem, jež spoluutváří identitu lidí, protože je nalezištěm jejich vzpomínek“ (Czalo 2006: 147). Heinz H. Hermann, rodák z Opavy, z rodiny asimilovaných německy hovořících Židů, popsal svůj „osamocený návrat“ domů těmito slovy:³⁹

Během celé cesty, zejména když jsem se blížil k Prostějovu a hlavně později k Opavě, jsem si uvědomoval, že toužím po něčem, co už neexistuje. Sníl jsem o domově, který jsem v rozkvětu mládí opustil se svými milými, odkud jsem byl vyhnán a kam jsem se teď zlomený, sám a plný hořkých zkušeností a nejotřesnějších vzpomínek, bez víry v lidstvo, vracel... Koncem července jsem jel poprvé do Opavy. I když jsem věděl, že město bylo válkou značně poničené, byl jsem zděšen, když jsem spatřil zříceniny domů, zejména ve středu města. Byl to návrat, který mě bolestně zklamal. Mé rodné město, o němž jsem v nejtěžších dobách stále sníl a které mi dodávalo sílu a naději, bylo nyní zničené, cizí a deprimující. Nejdříve jsem zamířil k našemu obchodu, který kdysi sídlil ve dvou čtyřpatrových budovách. Z předního domu zůstaly pouze ohořelé zbytky fasád, zadní budova, moderní betonová stavba, byla rovněž poškozena, mohla však být později renovována. Bloudil jsem ulicemi a parky, kde mi každý kámen, každý keř, každý dům, lhostejno zda byl nyní zničen nebo se zachoval, připomínal mé šťastné a bezstarostné mládí, které tak náhle a tragicky skončilo... V téměř vymřelých ulicích se pohybovalo několik vystrašených, většinou starších Němců, které čekalo vysídlení a kteří zatím museli provádět různé odklízecí práce. Na svůj rodný dům jsem se podíval pouze zdálky a zjistil jsem, že není rozbítý. Dál jsem si však netroufal – nepřiblížil jsem se k němu ani v příštích letech, které jsem pak v Opavě prožil. (Herrmann 2008: 112, 114–115)

³⁷ Tak se zachovala i Věra Gissingová (Gissingová 1992: 132).

³⁸ „[P]rázdnotu po stovkách příbuzných a přátel, zavražděných Němci,“ popsal i Adolf Hermann, jenž se vrátil před Vánocemi 1946 z Londýna do Prahy (Hermann 2000: 206–207).

³⁹ Poprvé opustil Heinz J. Hermann rodnou Opavu po Mnichově. „Uprostřed noci jsme pak opustili město. Ulice byly liduprázdné, na domech již vlály příznačné prapory s hákovým křížem, vše působilo hrozně skličujícím dojmem a jakási neskutečně. Jeli jsme pomalu plně naloženým vozem... V duchu jsem se loučil s místem, kde jsem se narodil, vyrůstal a zažil krásná léta svého dětství,“ popsal útěk své rodiny do Prostějova (Herrmann 2008: 16–17).

Ani mě nenapadlo zažádat si o byt rodičů, dokonce jsem ani nechtěla vědět, jestli se uvolnil, či ne. K Ruské ulici, kde jsme bydleli, jsem se nepřiblížila – moje duševní rovnováha byla příliš křehká, než aby snesla přímou konfrontaci s minulostí,

vzpomínala Ruth Bondyová (Bondyová 2003: 158). Tím ovšem problémy kolem návratů nekončily. Užší domovy – domy a byty – byly zpravidla, jak uvedla i Helga Hošková, obsazené novými nájemníky.⁴⁰ Návrat se tak změnil na postávání v dlouhých frontách na bytových úřadech.

Největší starost všech, kteří se vrátili, jsou byty. A tak partyzáni z lesů, vdovy po popravených, které léta spaly někde na podlaze na kusu matrace, a nemocní koncentračníci stojí na bolavých nohou v nekonečných frontách před bytovými úřady, zatímco zadním vchodem rovnou do kanceláře přicházejí řezníci a hokynáři. Ti všichni sice mají dobré byty, ale teď zbohatli a chtějí lepší a pěkně zařízené, vždyť jich tu zůstalo po Němcích spousty, a oni přece zásobovali celou válku pány z radnice masem a moukou....

vzpomínala Heda Margoliová-Kovályová, manželka Rudolfa Margolia, náměstka ministra zahraničního obchodu, roku 1952 popraveného ve Slánském procesu, která přežila Lodž, Osvětim a roku 1945 uprchla do okupované Prahy (Margoliová-Kovályová 2003: 59). V nové společenské situaci znejistěli lidé, psychicky i fyzicky poznamenání vězněním nebo psychickým strádáním v exilu, byli vystaveni lhostejné nebo i škodolibé byrokracii také při zpětném získávání dokladů, německožidovští asimilanti museli navíc dokazovat svou národní spolehlivost (Soukupová 2009c: 65, 68–69).⁴¹ Restituce se často děly ve prospěch „státního majetku“ (ibid.: 67, 74–75). Osobní majetek uschovaný u „dobrých“ přátel a sousedů se v mnoha případech nepodařilo získat zpět (Soukupová 2009c: 65).⁴²

⁴⁰ Srov. např. Gissingová (1992: 127).

⁴¹ Ela Fischerová byla po svém návratu domů v únoru 1946 internována spolu s Němci v motolském táboře. „Byla jsem voděna pod bodáky německými, ruskými a nakonec i československými,“ vzpomínala (Fischerová 1991: 37).

⁴² „A někdy se rozedraný a bosý koncentračník osmělil a zaklepal na dveře přátel a zeptal se, prosím vás, nemáte náhodou ještě něco z toho, co jsme si k vám dali do úschovy, a lidi říkali, ale kdepak, to jste se musel splést, k nám jste si nic nedali, ale pojdte přece dál, – posadili ho do pokoje, kde ležel na zemi jeho koberec, a nalili mu bylinkový čaj do krásných šálek po jeho babičce a člověk děkoval a pil a díval se na zeď, kde visel jeho obraz, a říkal, no nevdá, hlavně že jsme živi, že ano. Jindy to nedopadlo tak hezky, přátelé neuvařili čaj, ani neříkali, to musí být nějaký omyl, ale zasmáli se a podivili: „Ale jděte, snad si nemyslíte, že jsme to celou válku schovávali a vydávali se v takové nebezpečí jen proto, abychom vám to teď vraceli?“ A koncentračník se taky zasmál a podivil své vlastní hlouposti a řekl, tak promiňte, a šel a před domem se ještě jednou zasmál a byl rád, že je jaro a že na něho slunce svítí,“ vzpomínala ironicky Heda Margoliová-Kovályová (Margoliová-Kovályová 1992: 53). Zcela opačnou zkušenost zaznamenal Oldřich Stránský (Stránský 2002: 100).

Zárodky obrazu nového domova

Na druhou stranu ovšem často přeživší překvapili takřka neznámí lidé, kteří sami aktivně uschované věci chtěli vrátit a chtěli pomoci.⁴³ Byli však samozřejmě i „věrní kamarádi“.⁴⁴ Právě tito lidé vraceli pocit domova. Jistou náhražku za domov mohla poskytnout i židovská obec.⁴⁵ Richard Feder věřil, že lidé po tragédii založí a vybudují nové domovy (Feder 1947: 127). V obecné rovině lze pak konstatovat, že privátní poválečný domov byl utvářen především prožitkem mezilidských vztahů. To odpovídalo osobním prožitkům šoa; abstraktní obrazy domova v něm ustoupily privátní bolesti. V nejpříznivější situaci se tak nacházeli ti, kteří měli příbuzné z řad většinové české společnosti, ochotné svým přeživším židovským příbuzným pomoci, případně lidsky kvalitní přátele a známé z období před válkou. Např. Miloš Pick, rodák z Libáně u Jičína, později inženýr ekonomie, pocítil, že je doma ve spořilovské vilce Hájkových. Členové této rodiny patřili k předním odbojářům (Pick 2010: 74). V některých případech ovšem ztroskotal pokus o začlenění do většinové rodiny, a tím i do společnosti, na její neschopnosti sdílet otřesný zážitek šoa. Přeživší se tak mohli cítit lépe v židovském sirotčinci nebo v domově důchodců než u vlastních příbuzných.⁴⁶ Obtíže vznikaly i u emigrantů, jejichž příbuzní nechápali jejich vnitřní zranění.

Tenkrát si nikdo neuvědomoval, že my, které jsme přežily, máme zpusťované duše i city, že jsme jediná velká rozjitřená rána, prostupující celé naše bytosti. Zevnějšek byl jen kamufláž, ochranný krunýř, který nám umožňoval žít mezi normálními lidmi,

tak komentovala své setkání se strýcem v Anglii Hana Greenfieldová, pocházející z Kolína. Jejím jediným cílem bylo „dostat se z Evropy“ (Greenfieldová 1992: 29–30).⁴⁷ Obdobně ovšem panovala nedůvěra k přeživším i v Izraeli (Greenfieldová 1992: 61–62; Bondyová 2003: 49). Jen obtížně pak vysvětlovali koncentráčníci svou zkušenost většinovému obyvatelstvu. Pro ně „samozřejmý“ výraz „byli zplynováni“ šokoval (Eliás 1994: 231). Nebylo proto výjimkou, že přátelé poznamenaní válkou začínali po jejím skončení svůj život dočasně v jednom bytě, v kolektivu, jemuž nebylo potřeba nic předstírat a objasňovat.

[B]ylo dobré, že člověk nebyl sám a že se večer vracel ke svým přátelům. Většinu věcí jsme měli společných – jídlo, šaty i peníze, o domácí práce jsme se dělili, i když vaření měla na starosti spíš děvčata. Byt ve Washingtonově ulici 23 se pro nás stal bezpečným domovem, kde jsme se mohli znovu pokoušet o normální život,

⁴³ Srov. Gissingová (1992: 134, 135, 136), Kaufmannová (1999: 192–193).

⁴⁴ Srov. např. vzpomínku Věry Gissingové (Gissingová 1992: 132–134, 136–138), Miloše Picka (Pick 2010: 76–77).

⁴⁵ Pražská obec však byla nucena čelit obvinění z kolaborace. Židovská reprezentace ji nakonec charakterizovala jako nástroj v rukou nepřítelů. K tomu Soukupová 2009c: 63. K poválečným úkolům obce srov. Soukupová 2008b: 52–53.

⁴⁶ Tuto zkušenost udělala i Eva Erbenová z českožidovské rodiny, která odešla od tety do židovského sirotčince v Belgické ulici v Praze (Erbenová 2001: 80–82). Její snaha sdílet nesdílitelné vlastní příbuzné skončila totiž neúspěchem (ibid.: 78–80).

⁴⁷ Strýc Hanu požádal, aby svým příběhem neznepokojovala jeho děti a aby zapomněla (Greenfieldová 1992: 30).

vzpomínal Arnošt Reiser (Reiser 2003: 156–157).⁴⁸ U mladých lidí se poválečný domov ve vzpomínkách velmi často ztotožnil s poprvé založenou nebo s nově vybudovanou rodinou a s bytem, který získávali zpravidla s velkými obtížemi a v němž si budovali svůj vlastní malý svět. Navrátilci se učili znovu nakupovat, chodit do divadel, kin, tancovat. První dojmy z domova však byly ještě prozaičtější. „Jsme ovšem okouzlené elektrickým světlem, se kterým jsem se před dvěma léty tak uvědoměle těžce loučila, tekoucí vodou, volností pohybu,“ napsala si do svého deníku 27. května 1945 Hana Bořkovcová (Bořkovcová 2011: 284). K plnohodnotnému pocitu domova však patřilo i získání slušného zaměstnání, případně kvalitního vzdělání. I v tomto se tedy potvrdilo to, že pro moderního člověka je domov pojen s kvalitou života. Ne všem se však, vzhledem ke značné časové proluce, jejich strategie budoucnosti podařilo uskutečnit. Zcela specifickým projevem pokusů o návrat domů se stalo horečnaté hledání příbuzných, kteří přežili šoa.

Žili jsme v neustálém hledání. Hledali jsme příbuzné, kteří přežili, hledali jsme byty, abychom vytvořili nové domovy, hledali jsme uplatnění, abychom mohli začít nový život, abychom se dokázali uživit. Většina z nás neměla dosud povolání – chtěli jsme se učit, studovat, chtěli jsme zakládat rodiny, oblékat se, naučit se nakupovat a co bylo ze všeho nejtěžší – chtěli jsme se zařadit do společnosti,

popsala situaci navrátilců Ruth Elias (Elias 1994: 283).

Přehodnocování obrazu domova po únorovém převratu

Velmi brzy se však objevil i rozpor mezi domovem a vlastí. Označování německožidovských asimilantů, jejich zařazování do odsunu i první antisemitské kauzy (souhrnně Krejčová 1993; Soukupová 2009c: 67, 72, 74, 75–76), ale i verbální antisemitismus⁴⁹ přesvědčily mnohé přeživší o tom, že je třeba přenést užší domov do nové vlasti, kde mohly být pojmy domov a vlast znovu smířeny.⁵⁰ K tomuto pocitu přispěl u některých i únorový převrat (1948)⁵¹ a stále se zhoršující vztahy mezi Sovětským svazem a jeho satelity na straně jedné a Izraelem na straně druhé.⁵² Stát začal postupovat vůči Židům nepřátelsky (Pěkný 2001: 579). Ne všechny emigrace se ale vydařily.⁵³

⁴⁸ Také Ruth Bondyová začínala s manželem nový život ve dvoupokojovém bytě s kamarádem z mládežnického hnutí (Bondyová 2003: 158).

⁴⁹ Srov. Gissingová (1992: 148–149); Hermann (2000: 191, 204, 205).

⁵⁰ Do emigrace odešlo asi 6 000 Židů (Pěkný 2001: 657).

⁵¹ „Teď jsem však neutíkala před nacistickými okupanty, ale před vlastními lidmi. Přesto jsem necítila nenávisť, jen pocit velké ztráty... Nechávám minulost minulostí. Anglie se stane mým skutečným domovem, mým jediným domovem, přísahala jsem si...“, vzpomínala Věra Gissingová na svou poúnorovou emigraci (Gissingová 1992: 183–184).

⁵² Viz Sachar (1998: 372–375). Souhrnně k izraelsko-československým vztahům viz Soukupová (2010: 26–27).

⁵³ Do roku 1950 se do Izraele vystěhovalo z Československa asi 20 000 osob, tzn. asi polovina přeživších (Brod 1999: 180). Do emigrace znovu odešla i Hana Stránská (Stránská 1998). Po únorovém převratu opustil Československo i pozdější uznávaný psychiatr Rudolf Roden se svou manželkou

Sám jsem na komunistický převrat reagoval tak, že jsem zažádal u ministerstva vnitra o schválení víza, které by mé rodině umožnilo vrátit se do Anglie, a dostal jsem je. Naneštěstí jsem je nemohl využít. Hranice zavřeli skoro okamžitě a Zdena [manželka] nebyla emocionálně připravena na druhou emigraci, ještě méně na ilegální přechod hranic s malým dítětem. Také by to znamenalo nechat zde mou matku...

vzpomínal Adolf Hermann (Hermann 2000: 217). Židé, kteří se rozhodli v Československu – ve své vlasti a ve svém domově – zůstat, nastoupili doporučenou cestu čechizace. Příklon mnohých z nich ke komunistické straně byl důsledkem frustrace z Mnichova, z domnělého selhání masarykovské demokracie a západních spojenců, aktem vděku vůči Sovětskému svazu – osvoboditeli Československa (Margoliová-Kovářová 1992: 63).⁵⁴ Současně se však snažili, z osobní iniciativy i na úrovni institucí, vybudovat památníky obětem šoa a židovským bojovníkům proti fašismu. Tato specifická místa paměti jim symbolizovala „návrat“ zavražděných a padlých souvěrců domů. Z obdobných příčin začali jednotlivci i obce také již po válce opravovat zdevastované židovské hřbitovy (Soukupová 2010: 16–17). Komunisté-Židé se vnitřně, alespoň až do Slánského procesu (1952),⁵⁵ ztotožňovali s vizí socialistického Československa jako bezpečného a šťastného domova.

R. 1947 již neexistoval onen „salonní komunismus“, jak se projevoval v meziválečném období v kavárnách, kde se scházivali mladí Židé. Nyní platila zásada dokazovat svou politickou angažovanost a pracovat v nějaké formě pro pokrok a vliv komunistické strany,

vzpomínal na aktivní příslušnost k nejsilnější poválečné politické síle sionista Zwi Batscha, pocházející z německožidovské středostavovské olomoucké rodiny, kterému se po Mnichovu podařilo odejít do Palestiny (v Československu pobýval ještě v letech 1947–1949, kdy pomáhal mladým Židům s vycestováním do Palestiny /Izraele/) (Batscha 2002: 153). V hierarchii jednotlivých komponentů svých identit Židé-komunisté nevnímali své židovství jako důležité; cítili se především jako členové politické síly, která rozhodující měrou přispěla k porážce fašismu a je zodpovědná za udržení světového míru. Další nedobrovolná vlna emigrace spjatá se změnou politickoideologického paradigmatu proběhla po porážce pražského jara. Od 60. let bylo již možné požádat o vystěhování za účelem sloučení rodiny (Dvořák 2005: 29).

Vylidněná oblast, zorané předpolí, ostnaté dráty, strážní věže na hranicích. Všechno se ve mně zvedá, žaluje a nadává: Žiješ ve velikém koncentráku, proti Treblince je to sice moc příjemnej

Evou. Bezprostředním impulsem se stala tajná informace o chystaném zatčení Evy a jejího otce (Roden 2003: 50–52). Po šestnácti letech se manželé vrátili na návštěvu vesnického sídla rodičů a místního hřbitova (ibid.: 83–85).

⁵⁴ K problému srov. i text Moniky Hankové (Hanková 2011). Jak vzpomínal Pavel Tigrid, v případě Rudolfa Margolia přerostla adorace Východu do absurdních rozměrů (Tigrid 2001: 10–11).

⁵⁵ Srov. vzpomínku Oldřicha Stránského (Stránský 2002: 121), Tomáše Kosty (Mlynář 2008: 55, 63), pocházejícího z levicově orientované německy mluvící rodiny, bratra Jiřího, který po pražském jaru emigroval do Německé spolkové republiky. „Proces se Slánským se liší od ostatních procesů v sovětské sféře svým neskrytě fašistickým hitlerovským, antisemitským rázem,“ tvrdil Pavel Tigrid, vydavatel Svědectví (Tigrid 2001: 53).

koncentrák, ale je to koncentrák. A ty v něm máš dvojí roli. Jsi v něm zavřenej, a protože nesmíš moc mukat, jsi vězeň-mukl. V té druhé roli jsi strážník a ta strava se ti předkládá, pokud aspoň tiše jdeš či vezeš se s sebou,

popsal své pocity z Československa ze září 1961 Richard Glazar, ekonom, pocházející z českožidovské rodiny, účastník vzpoury v Treblince, jenž roku 1969 emigroval do Švýcarska (Glazar 1996: 318).⁵⁶

Byl rok 1970. Uplynuly dva roky od sovětské invaze do Československa. Prožít dvě invaze, šestiletou válku, koncentrační tábor, nástup komunizmu v roce 1948, se mi zdálo být na jeden život příliš mnoho. Bylo to nad mé síly – opustili jsme Prahu a všechno, co jsme si poříдили vlastním přičiněním a mnohaletým pracovním úsilím, krátce před příjezdem sovětských tanků v létě roku 1968,

zdvůdnila Věra Weislitzová-Lustigová odchod do Spojených států amerických (Weislitzová-Lustigová 2001: 18). Jiní, přes svůj vnitřní nesouhlas s režimem, možnost emigrace nevyužili. Přes rozpor mezi pojmy vlast a domov si totiž v Československu vybudovali svůj soukromý, relativně klidný privátní domov: slušný byt, uspokojivé zaměstnání... Nutnost zůstat mohla být ale motivována i ohledy na staré rodiče.

S manželkou jsme přemýšleli o emigraci. Materiálně jsme byli celkem dobře zajištěni, ale nejistota z dalších sovětských kroků nám naháněla hrůzu... Těsně před hranicí jsme se nakonec rozhodli, že utíkat nebudeme a zůstaneme v Československu. Oba jsme měli slušné zaměstnání, byt i automobil a Státní bezpečnost se o nás nezajímala. Nebyli jsme také nejmladší, abychom v neznámé zemi začínali znovu. Mně bylo 47 let, manželce 43. Navíc měla... doma stárnoucí rodiče... Nechtěl jsem podruhé v životě opouštět domov, i když tentokrát dobrovolně,

vzpomínal Oldřich Stránský, jemuž vídeňský Joint chtěl pomoci po obsazení Československa v srpnu 1968 s emigrací do Švédska (Stránský 2002: 133). V každém případě v poválečném pojetí domova u mnohých lidí postupně převážily soukromé aspekty nad těmi politickými. Péče o vlastní domácnost a rodinné vztahy byla provázána rezignací na politické poměry v socialistickém Československu, jejichž změna nebyla v silách jednotlivce. V bezprostředních okamžicích politicko-společenského uvolnění (v ovzduší pražského jara /1968/, sametové revoluce /1989/) se však opakovaně objevily snahy rehabilitovat židovství v Československu, a tím zkvalitnit domov pro všechny Čechoslováky (všechny obyvatele Československé republiky).

Závěrem

Pro obrazy domova v meziválečném období, které vznikly po roce 1989, je charakteristický idylický obraz rodiny v jejím bytě a neméně zářivý obraz města jako prostoru dětských her, školy, zaměstnání rodičů. Kontextem tohoto domova byla demokratická Československá republika. Biografická svědectví starších lidí, vydaná těsně po válce, se vyznačovala

⁵⁶ V říjnu 1968 emigrovala do Anglie i Sylva Součková (Součková 2002: 164).

zpravidla větší snahou o komplexnost domova, o širší zhodnocení první republiky. Pro obrazy domova v období protektorátu byla typická všudypřítomná depresivní atmosféra (v domácnosti, na ulici apod.) a naopak pozitivní ovzduší v židovských mládežnických institucích. Židovským asimilantům se překrývaly pojmy domova a vlasti (českých zemí), kam patřil i Terezín. Obraz „nuceného“ domova v terezínském koncentračním táboře byl v jejich pojetí redukován na improvizované „byty“ pro židovské rodiny, nebo alespoň koutky soukromí. Chápání domova po válce pak představují, bez ohledu na dobu vzniku biografického svědectví, smutné obrazy vyvražděné rodiny, obsazeného nebo zničeného domu či bytu. Obrazy nového domova byly spojovány s laskavými přáteli, s brzkými sňatky, se smysluplnými aktivitami (sport, skaut).

Židovským asimilantům i po zážitku šoa splývaly pojmy domov a vlast (Československá republika), sionisté rozlišovali termín „domov“, který vnímali obdobně jako asimilanti (jako rodinné zázemí v konkrétní lokalitě, v konkrétním místě), a „vlast“ (tou byla Palestina). Pojetí domova se tak odvíjelo od vlastního ideologického směřování. Naopak časový okamžik vzniku svědectví se ukázal jako méně podstatný. Biografická svědectví v kulísách protektorátu pak dokázala, že i v prostředí ne-domova si jsou schopni lidé vytvořit skromné základy nového fyzického domova, ale i obrazy domova virtuálního (vzpomínky na prvorepublikovou domácnost, rodné město, první republiku). Biografická svědectví tematizující čas po osvobození zřetelně dokládají význam pojetí domova jako obrazu vlastní rodiny v privátním prostoru, případně domova jako sítě kvalitních mezilidských vztahů (sousedé, přátelé, známí). A konečně: biografická svědectví o době po únorovém převratu dokládají konflikt mezi privátním domovem a jeho nejširším kontextem, tedy vlastí. Tato svědectví však vznikala zpravidla až po roce 1989, tedy v atmosféře přehodnocování oficiálního pojetí tohoto úseku českých dějin, přičemž tato revize byla součástí demokratizace společnosti. Všechny židovské prožitky ovšem spojovalo to, že v nich domov vystupoval jako fyzický středobod, pro který je typická stabilita.

V moderní době se stal domov především synonymem pro dobrou kvalitu života, bezpečnou základnou, útočištěm, jakýmsi majákem životní orientace. Toto jádro života bylo spojováno i s příznivými politicko-společenskými podmínkami v zemi. Lidé, kteří odcházeli z Československa ve dvou poválečných emigračních vlnách, se ovšem museli smířit s touto skutečností, že je oficiální propaganda již nevnímá jako součást národa (Pešková 1998: 60).⁵⁷ Svou „druhou domovinu“, jak nazval druhý domov v Německu⁵⁸ Jiří Kosta, si tak budovali za pomoci svých profesních znalostí. Zcela se jim ho však podařilo vytvořit až v okamžiku, kdy se do nového prostředí začlenila jejich rodina (Kosta 2002: 155). Téma vlasti jako prvního domova, do něhož je možné se vrátit, bylo znovu aktualizováno v roce 1989, tedy ve chvíli, kdy si řada emigrantů z 60. let svou existenci již spojila se svým druhým domovem. Dilema dvou domovů zpravidla řešila nákupem bytu v Česku, v Praze, ve svém „prvním“ domově. Jak vysvětlil Jiří Kosta:

⁵⁷ K české tradici vnímání emigrace jako něčeho ohrožujícího srov. Pešková (1998: 57–61).

⁵⁸ Pro emigranty židovského původu byla volba Německa, jak dosvědčil i Jiří Kosta, složitou záležitostí. Reminiscence na nacismus byly bezděčné a musely je převrstvit profesní zájmy (Kosta 2002: 137).

To, že jsme se nakonec přece jen rozhodli zůstat v Německu, je třeba připsat definitivnímu rozhodnutí našich dětí a jejich rodin... bydlím ve své druhé, německé domovině, zatímco druhý byt mám v Praze, hlavním městě Čech, na něž pohlížím stále jako na svůj první domov... (Kosta 2002: 157)

Jeho bratr Tomáš, úspěšný nakladatel, doplnil:

V Německu jsme žili už sedmadvacet let, asi nejproduktivnější část našeho života, a už jsme nevěděli, jak tady lidé přemýšlejí, necítili jsme se tu prostě tak pohodlně jako ve Frankfurtu... obě naše děti žijí v Německu a domov je tam, kde máš rodinu, děti... citově jsem doma v Praze, kde také máme byt a jsem tu často. Ale rozumově jsem doma v Německu, ve Frankfurtu. Praha je moje matka a Německo můj otec. (Mlynář 2008: 124)

Jiní emigranti se však vrátili natrvalo.⁵⁹ Jak ovšem napsal Viktor Fischl, vrátit se plně do krajiny dětství možné není:

Byl jsem strašně zklamán, protože jsem nenašel nic z toho, co jsem znal. Třeba dvůr, kde jsme si v dětství hráli... Tohle že byl dvůr mého dětství?! Nevlezl jsem do jiného domu?! (Emingerová 2002: 27)⁶⁰

Přesto však lze hledat v rodné zemi symboly vlastní identity. Zwi Batscha napsal:

R. 1990 jsem do Olomouce přivedl své tři děti; patří přece ke generaci, která nepoznala své prarodiče. Přál bych si, aby si zapamatovaly jako jejich symbol alespoň hrob mého otce. (Batscha 2002: 17)

Literatura

- BAUSINGER, Hermann. Heimat in einer offenen Gesellschaft. Begriffsgeschichte als Problemsgeschichte. In CREMER, Will a Ansgar KLEIN (eds.). *Heimat. Analysen, Themen, Perspektive*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 1990, s. 76–90. ISBN 3-89331-088-6.
- BROD, Petr. Židé v poválečném Československu. In HOENSCH, Jörg K., Stanislav BIMAN a Ľubomír LIPTÁK. *Emancipácia Židov – antisemitizmus – prenasledovanie v Nemecku, Rakúsku-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku*. Bratislava: Veda, 1999, s. 177–189. ISBN 80-224-0600-7.
- HANKOVÁ, Monika. Politická a světonázorová orientace českých židů po skončení II. světové války (1945–1953). In VANĚK, Miroslav, Přemysl HOUDA a Pavel MŮCKE (eds.). *Deset let na cestě. Orální historie na Sovinci 2002–2011*. Praha: FHS UK, 2011, s. 154–165. ISBN 978-80-87398-12-8.

⁵⁹ Návraty Evelyn Merové (návštěvy od roku 1960 i po roce 1989) lze přitom označit za šťastné, i když tomu prvnímu k zážitku domova chyběli zavraždění příbuzní: „Praha mě ohromila svou věčnou krásou, svým neochvějným trváním. Všechno bylo na svém místě. Poznávala jsem ulice, náměstí, obchody a domy. Jen určití lidé mi chyběli... Dům, ve kterém jsem strávila šťastné dětství, tu stál jako dříve... V našem bytě bydleli cizí lidé, kteří o minulém čase nic nevěděli, netušili, kam se poděli jejich předchůdci, kde zmizeli...“ (Merová 2009: 132).

⁶⁰ Obdobnou zkušenost zažil i Oldřich Stránský (Stránský 2002: 95–96).

- HLAVAČKA, Milan. Co je to modernizace? In KLADIWA, Pavel a Aleš ZÁŘICKÝ (eds.). *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2009, s. 13–19. ISBN 978-80-7368-688-8.
- HROCH, Miroslav. *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha: Mladá fronta, 1999. ISBN 80-204-0809-6.
- KREJČOVÁ, Helena. Čechy na úsvitu nové doby. Český antisemitismus 1945–1948. In BÍLKOVÁ, Hana a Jan HANČIL (eds.). *Antisemitismus v posttotalitní Evropě*. Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1993. ISBN 80-901456-0-4.
- LOEWENSTEIN, Bedřich W. Animal Symbolicum? Historicko-antropologické úvahy. In LOEWENSTEIN, Bedřich W. (ed.). *My a ti druzí. Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno: Doplněk, 1997, s. 99–132. ISBN 80-85765-64-0.
- LUTHER, Daniel. Koncepty domova a vztahy slovenských migrantů a emigrantů k domovinu (postoje sprostředkované internetem). In LUTHER, Daniel (ed.). *E/Migrácie a Slovensko*. Bratislava: Zing Print, 2006, s. 95–113. ISBN 80-88997-32-1.
- MAKAROVA, Elena, Sergei MAKAROV a Victor KUPERMAN. *Univerzita přežití. Osvětová a kulturní činnost v terezínském ghettu 1941–1945*. Praha: G plus G, 2002. ISBN 80-86103-54-4.
- NOSKOVÁ, Jana. Biografická metoda a její využití v etnologii. *Národopisný věstník*, 2003, roč. XX, č. 62, s. 144–150. ISSN 0323-2492.
- PARGAČ, Jan a Miloš TOMANDL. Žitý prostor a jeho subjektivizace u nositelů lokálního a regionálního vědomí. In TOMANDL, Miloš (ed.). *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica* 3/1997. *Studia Ethnographica X*. Praha: Karolinum, 2000, s. 57–70. ISBN 80-246-0054-4.
- PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: SEFER, 2001. ISBN 80-85924-33-1.
- PEŠKOVÁ, Jaroslava. *Role vědomí v dějinách a jiné eseje*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. ISBN 80-7106-217-0.
- RATAJ, Jan. *O autoritativní stát. Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha: Karolinum, 1997. ISBN 80-7184-516-7.
- SACHAR, Howard M. *Dějiny Státu Izrael*. Praha: Regia, 1998. ISBN 80-902484-4-6.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. *Česká společnost před sto lety. Identita, stereotyp, mýtus*. Praha: Sofis, 2000. ISBN 80-902785-3-1.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Češi – židé: židovství, češství a českoslovenství po vzniku Československé republiky. K identitě a mentalitě asimilující se menšiny. In MACHAČOVÁ, Jana a Jiří MATĚJČEK (eds.). *Studie k sociálním dějinám sv. 9*. Opava: Slezské zemské muzeum v Opavě, 2002, s. 179–198. ISBN 80-86224-26-0.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. *Velké a malé českožidovské příběhy z doby intenzivní naděje*. Bratislava: Zing Print, 2005. ISBN 80-88997-24-0.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Češi židé mezi Mnichovem a 15. březnem 1939. In POJAR, Miloš, Blanka SOUKUPOVÁ a Marie ZAHRADNÍKOVÁ (eds.). *Židovská menšina za druhé republiky*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007, s. 84–98. ISBN 978-80-86889-52-8.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Vlast a domov u autochtonních národnostních menšin v českých zemích: na příkladu strukturované židovské, německé a romské menšiny. In BITTNEROVÁ, Dana a Martin HEŘMANSKÝ (eds.). *Kultura českého prostoru, prostor české kultury*. Praha: Ermat, 2008a, s. 73–82. ISBN 978-80-87178-03-4.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Životní světy českých Židů po šoa – kompenzace ztracených jistot. Několik poznámek k životním strategiím ŽNO a židovské menšiny v bezprostředně poválečném období. In MACHAČOVÁ, Helena (ed.). *První pražský seminář. Dopady holocaustu na českou a slovenskou společnost ve druhé polovině 20. století*. Praha: Varius, 2008b, s. 47–64. ISBN 80-902850-8-2.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Asanace a Velká Praha – symboly modernizace Prahy v posledním desetiletí 19. a v prvním desetiletí 20. století. In KLADIWA, Pavel a Aleš ZÁŘICKÝ (eds.). *Město a městská*

- společnost v procesu modernizace 1740–1918*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2009a, s. 275–292. ISBN 978-80-7368-688-8.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Juden und tschechische Deutsche in den böhmischen Ländern in der „posteuropäischen“ Zeit. In PILVOUSEK, Josef a Elisabeth PREUSS (eds.). *Aufnahme – Integration – Beheimatung. Flüchtlinge, Vertriebene und „Ankunftsgesellschaft“*. Berlin: LIT, 2009b, s. 43–59. ISBN 978-3-643-10264-5.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Židé a židovská reprezentace v českých zemích v letech 1945–1948: mezi režimem, židovstvím a judaismem. In SOUKUPOVÁ, Blanka, Peter SALNER a Miroslava LUDVÍKOVÁ (eds.). *Židovská menšina v Československu po druhé světové válce. Od osvobození k nové totalitě*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2009c, s. 55–80. ISBN 978-80-86889-90-0.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Praha v židovské krajině vzpomínání po šoa. K významům pamětních míst a míst v paměti. Léta 1945 až 1989. In SOUKUPOVÁ, Blanka (ed.). *Neklidná krajina vzpomínání. Konkurenční společenství paměti ve městě*. Praha: FHS UK, 2010, s. 9–56. ISBN 978-80-88997-47-4.
- SZALÓ, Csaba. Domov a jiná místa/ne-místa formování kulturních identit. *Sociální studia*, 2006, roč. 3, č. 1, s. 145–160. ISSN 1214-813X.
- URBAN, Otto. *Česká společnost 1848–1982*. Praha: Svoboda, 1982.
- VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. Místo biografie v sociálních dějinách. In MACHAČOVÁ, Jana a Jiří MATĚJČEK (eds.). *Studie k sociálním dějinám sv. 8*. Opava: Slezské zemské muzeum, 2001, s. 53–57. ISBN 80-86224-25-2.

Citované a použité prameny

- AUŘEDNÍČKOVÁ, Anna. *Tři léta v Terezíně*. Praha: Alois Hynek, 1945.
- BATSCHA, Zwi. *Vě stopách naděje. Vzpomínky olomouckého rodáka v Izraeli*. Olomouc: Votobia, 2002. ISBN 80-7198-541-4.
- BONDYOVÁ, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha: Argo, 2003. ISBN 80-7203-547-9.
- BOŘKOVCOVÁ, Hana. *Píšu a sešit mi leží na kolenou. Deníky 1940–1946*. Praha: Plus, 2011. ISBN 978-80-259-0055-0.
- BROD, Toman. *Ještě že člověk neví, co ho čeká. Života běh mezi roky 1929–1989*. Praha: Academia, 2007. ISBN 978-80-200-1498-6.
- DVOŘÁK, Ivan. *Report. Příběh české židovské rodiny po druhé světové válce*. Praha: Samuel, 2005. ISBN 80-86849-18-X.
- ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Ostrava: Sfinga, 1994. ISBN 80-85491-65-6.
- EMINGEROVÁ, Dana. *Dva životy. Rozhovory s Viktorem Fischlem*. Praha: G plus G, 2002. ISBN 80-86103-53-6.
- ERBENOVÁ, Eva. *Sen*. Praha: G plus G, 2001. ISBN 80-86138-13-5.
- FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha: Primus, 1996. ISBN 80-85625-71-7.
- FEDER, Richard. *Židovská tragedie. Dějství poslední*. Kolín: Lusk, 1947.
- FISCHEROVÁ, Ela. Dopis přítelkyni. In *Svět bez lidských dimenzí. Čtyři ženy vzpomínají*. Praha: Státní židovské muzeum, 1991. ISBN 80-900750-7-X.
- FRÝD, Norbert. *Krabice živých*. Praha: Československý spisovatel, 1956.
- GISSINGOVÁ, Věra. *Perličky dětství*. Praha: Odeon, 1992. ISBN 80-207-0389-6.
- GLAZAR, Richard. *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*. Praha: Torst, 1996. ISBN 80-85639-31-9.
- GREENFIELDOVÁ, Hana. *Z Kolína do Jeruzaléma. Střípky vzpomínek*. Jerusalem: Gefen Publishing House Ltd., 1992. ISBN 965-229-082-3.
- HERMANN, Adolf. *Mých prvních pět životů*. Praha: Triáda, G plus G, 2000. ISBN 80-86138-13-5.

- HERRMANN, Heinz J. *Můj boj proti konečnému řešení. Z Opavy a Prostějova přes Terezín, Osvětim-Birkenau a Dachau do Izraele*. Brno: Barrister & Principal, 2008. ISBN 978-80-87029-34-3.
- IGGERS, Wilma A. a Georg G. IGGERS. *Zwei Seiten der Geschichte. Lebensbericht aus unruhigen Zeiten*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002. ISBN 3-525-36265-X.
- KANTOR, Alfred. *Svědectví. Terezín – Osvětim – Schwarzeheide: prosinec 1941 – květen 1945*. Velké Bilovice: TeMi CZ, 2007. ISBN 978-80-903873-2-4.
- KAUFMANNOVÁ, Heda. *Léta 1938/1945. Válečné vzpomínky*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999. ISBN 80-85270-85-4.
- KLÁNSKÝ, Josef. *Přežil jsem Hitlera*. Praha: Magnet-Press, 1992.
- KOSTA, Jiří. *Život mezi úzkostí a nadějí*. Praha: Paseka, 2002. ISBN 80-7185-514-6.
- KRAUS, Ota B. *Země bez Boha*. Praha: Nakladatelství Václava Petra, 1948.
- KRAUS, Ota B. a Erich SCHÖN. *My mrtví žalujeme*. Vsetín: Průlom, 1947.
- KRAUS, Ota B. a Erich SCHÖN. *Továrna na smrt*. Praha: Čin, 1946.
- LEWISOVÁ, Helena. *Přišel čas promluvit*. Brno: Barrister & Principal, 1999. ISBN 80-85947-43-9.
- LIEHM, Antonín J. *Generace*. Praha: Československý spisovatel, 1990. ISBN 80-202-0254-4.
- LOTAR, Petr. ... *domov můj*. Praha: Primus, 1993. ISBN 80-85625-15-6.
- MARGOLIOVÁ-KOVALYOVÁ, Heda. *Na vlastní kůži*. Praha: Academia, 1992. ISBN 80-200-1134-X.
- MANNHEIMER, Max. *Vzpomínky. Terezín, Osvětim, Varšava, Dachau*. München: Obrys/Kontur, 1986.
- MEROVÁ, Evelina. *Opožděné vzpomínky. Životopis, který se nevešel na jednu stranu*. Brno: Barrister & Principal, 2009. ISBN 978-80-87029-52-7.
- MLYNÁŘ, Vladimír. *Kosta. Rozhovor přes dvě generace*. Praha: Respekt, 2008. ISBN 978-80-903766-6-3.
- PICK, Miloš. *Naděje se vzdát neumím*. Brno: Doplněk, 2010. ISBN 978-80-7239-248-3.
- PICK, Miloš. *Přes Acherón zpátky to šlo hůř. Opožděná zpověď vnoučatům*. Litomyšl: Augusta, 1997. ISBN 80-86048-02-0.
- POSSELTOVÁ-LEDEREROVÁ, Hana. *Máma a já. Terezínský deník*. Praha: G plus G, 1997. ISBN 80-86103-00-5.
- REDLICH, Egon. *Zitra jedeme, synu, pojedeme transportem. Deník Egona Redlicha z Terezína 1. 1. 1942 – 22. 10. 1944*. Brno: Doplněk, 1995. ISBN 1081-052-1995.
- REISER, Arnošt. *Útěk*. Praha: Academia, 2003. ISBN 80-200-1060-2.
- RODEN, Rudolf. *Paměť naruby*. Praha: Academia, 2003. ISBN 80-200-1102-1.
- RODENOVÁ, Eva. *Bylo mi patnáct. Deník z let 1939–1940*. Praha: Prostor, 2010. ISBN 978-80-7260-222-3.
- RODENOVÁ, Eva a Rudolf RODEN. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha: Academia, 2009. ISBN 978-80-200-1511-2.
- SEMECKÁ, Irma. *Terezínské korso*. Ant. Vlasák: Praha, 1946.
- SCHEUEROVÁ, Lída. *O smrti, která se nedostavila*. Praha: Sefer, 1994. ISBN 80-85924-00-5.
- SOUČKOVÁ, Sylva. *Psáno osudem a politikou*. Praha: Academia, 2002. ISBN 80-200-0945-0.
- STRÁNSKÁ, Hana. *Co už se nikdy nedovím*. Olomouc: Votobia, 1998. ISBN 80-7198-350-0.
- STRÁNSKÝ, Oldřich. *Není spravedlnosti na zemi*. Středokluky: Zdeněk Susa, 2002. ISBN 80-86057-20-8.
- TIGRID, Pavel. *Marx na Hradčanech*. Brno: Barrister & Principal, 2001. ISBN 80-85947-76-5.
- UTITZ, Emil. *Psychologie života v terezínském koncentračním táboře*. Praha: Dělnické nakladatelství, 1947.
- VOKOLEK, Václav. *Krajiny vzpomínek*. Praha: Triáda, 2000. ISBN 80-86138-25-9.
- WEISLITZOVÁ-LUSTIGOVÁ, Věra. *Pes z Klagenfurtu*. Praha: Adonai, 2001. ISBN 80-86500-28-4.
- WEISSOVÁ, Helga. *Deník 1938–1945. Příběh dívky, která přežila holocaust*. Brno: Jota, 2012. ISBN 978-80-7217-965-7.

Autorka

Blanka Soukupová je docentkou a vědecko-pedagogickou pracovnící na Fakultě humanitních studií UK v Praze. Odborně se zabývá urbánní antropologií, problematikou antisemitismu a menšinových identit ve střední Evropě. Jako autorka či spoluautorka se podílela na řadě monografií a studií ve sbornících a recenzovaných časopisech.

Kontakt: 6446@mail.fhs.cuni.cz